

מחקר דעת קהל עבור 'כולאננה'

מיזם לבניית חברה, פברואר - מרץ 2010

המחקר תוכנן, נערך ונותח על ידי דליה שיינדלין

(הדו"ח תורגם מאנגלית)

תאריך הדו"ח: יוני 2010

אבחנה

תחושת הסולידריות החברתית בקרב הציבור בישראל הולכת ונשחקת באופן מדאיג ביותר. ישנם חילוקי דעות רבים בכל הקשור ל'גבולות' "החברה הישראלית" ואלה אינם ברורים כל צורכם למשתתפי המחקר (בדומה לגבולותיה הפיזיים של המדינה). באופן כללי, מדווחים צעירים על תחושת ניכור הולכת וגדלה ואזרחים ערבים נואשו מלקוות כי החברה הישראלית תקבלם באופן מלא ביום מן הימים.

בקרב הציבור מעטים מאמינים כי שסעים חברתיים אלו ניתנים לאיחוי, וחוסר הלכידות החברתית הוא נושא הזוכה לדרגת עדיפות נמוכה בהשוואה לנושאים דוחקים אחרים. לא הכל מסכימים באשר לחשיבותה של לכידות חברתית זו ויש שאפילו מתנגדים לה באופן פעיל. משתתפים יהודים אחדים מתנגדים לעצם הרעיון של גיבוש זהות משותפת משתי סיבות עיקריות: הראשונה היא הפחד מאובדן זהותם והשנייה היא פחד קיומי באשר להישרדותו של העם היהודי, המחלחל אל מהות ההווה היהודית ישראלית. ערבים ביטאו פחות פחדים הנוגעים לסיכויי הישרדותם אולם ביטאו כעס מצטבר שנובע מתחושת ניכור והשפלה המאפיינים את המציאות שלהם – למציאות זו הם מתייחסים כמובנת מאליה.

כל קהילה נאלצת להתמודד עם שסעים פנימיים בקרב תתי הקבוצות שבתוכה והדבר גורם לתסכול נוסף. התוצאה היא פיצול מחריף בקרב מגזרים נוספים בחברה, עקב המציאות השונה שאותה חוות קבוצות נבדלות אלו.

בשנים האחרונות מחקרים מראים כי יותר ויותר צעירים מבטאים פחות פתיחות ופחות סובלנות כלפי קבוצות אחרות ומגזרים אחרים ובאופן כללי נוטים לגישות נוקשות ובלתי מתפשרות. אולם, במחקר שלנו עולה נקודה נוספת: הצעירים בהשוואה למבוגרים, חשים יותר מנוכרים מהחברה בה הם חיים ותחושת השייכות שלהם נמוכה יותר. הדבר גורם לתחושת זהות רופפת אשר מעצימה את חוסר הביטחון ואף את העוינות כלפי אחרים.

אסטרטגיית המחקר:

המחקר תוכנן לזהות אפשרויות להעברת מסרי 'כולאננה' ולבחון את כוחם של נקודות השקפה שונות. חיפשנו אחר מסרים שבכוחם להצית את דמיונם של צעירים בכל הקשור לאזרחות משותפת. על אף ההקצנה בעמדות ניתן היה לזהות כיוונים אסטרטגיים ורעיונות ותפיסות מהותיים, בהירים יחסית. בנוסף, יש להם השלכות על התקשורת עם קהלי היעד.

אפשר לסכם את הנושאים שעלו כחשובים בקרב רוב משתתפי המחקר (מבוגרים וצעירים כאחד) בשלוש נקודות מרכזיות:

- הוגנות
- כבוד הדדי
- העדר אפליה

קיימת חשיבות רבה לכך שהמסרים המהותיים של 'כולאננה' יועברו בדרכים אפקטיביות. המחקר מראה כי לצד ההתנגדות הפסיכולוגית הראשונית מהווה האדישות מכשול נוסף. לפיכך, חשוב מאד שהקמפיין התקשורתי ימשוך תשומת לב ויהיה בעל נוכחות ונראות. הסגנון והטון חייבים להיות אמוציונאליים ומקוריים; עליהם לאתגר את הצופה ולמנף סמלים המעוררים מחשבות ורגשות ומעלים שאלות. המחקר העלה כמה דרכים לעשות זאת:

- סמלים – תעודת זהות ישראלית
- הזדהות עם האחר ואמפתיה כלפיו
- גירוי הסקרנות

כל אחד מן ההיבטים האסטרטגיים הללו יוסבר בדו"ח שלהלן.

שיטות המחקר

הדו"ח הוא ניתוח של שני שלבים של מחקר דעת קהל מקיף שנערך בין פברואר למארס 2010: המחקר האיכותני שעסק בעיקר באוכלוסיות היעד של המיזם – צעירים בגילאי 16-29 והמחקר הכמותי אשר כלל את כלל האוכלוסייה, עם דגימות יתר של אוכלוסיית הצעירים.

במהלך החודשים פברואר ומרץ 2010, נערכו תשע קבוצות מיקוד בקרב המגזרים הבאים:

- הצוות החינוכי של מרחבים אשר כולל ייצוג לקבוצות הבאות: יהודים, ערבים, חילונים, דתיים, עולים מרוסיה ומאתיופיה.
- עולים דוברי רוסית (20-29)
- יהודים חילוניים (16-19)
- יהודים חילוניים (20-29)
- דתיים-לאומיים (16-19)
- חרדים (20-29)
- עולים מאתיופיה (20-29)
- סטודנטים/משכילים ערבים – נצרת (20-29)
- ערבים צעירים, אזור המשולש (16-19)
- בדווים, אזור הנגב (20-29)

המחקר הכמותי כלל את המדגם הבא:

- 600 יהודים ותיקים (בעברית)
- 200 עולים שהגיעו לארץ אחרי 1989 מברה"מ לשעבר (ברוסית)
- 300 ערבים אזרחי ישראל (בערבית)

- הוספנו למחקר דגימות יתר של צעירים, כדי להעלות את המדגם של הצעירים ל- 110 יהודים ותיקים, 100 ערבים ו- 150 רוסים.
- תאריכי הסקר: 22 מארס – 2 באפריל
- סטיית תקן:
- עבור המדגם הכולל: $\pm 2.8\%$.
- עבור קבוצת היהודים הותיקים: $\pm 4.1\%$;
- עבור דגימת היתר לרוסים: $\pm 6\%$;
- עבור המדגם הערבי $\pm 5.1\%$.

התכנון, הפיקוח והניתוח של המחקר בוצעו על ידי דליה שיינדלין (ביחד עם דפנה ברקת); עבודת השטח ואיסוף הנתונים בוצעו על ידי "מחקרי הגל החדש".

חלק I. דיאגנוזה: ניכור חברתי

חוסר נחת חברתית כללית

במרבית מחקרי דעת הקהל בישראל ובעולם, התחושות לגבי הכיוון הכללי של המדינה משקפות תחושה של הצלחה כלכלית, כמו גם של מנהיגות ממשלתית. כלכלת ישראל מצליחה למדי ואף שרדה משבר עולמי. הממשלה הנוכחית יציבה למדי ובאה להחליף את ההנהגה הקודמת, שנחשבה מושחתת. לפי אמות מידה אלו, ניתן היה לצפות לתחושות חיוביות למדי לגבי החברה.

אולם, כאשר שאלנו באופן כללי מה המצב כיום בחברה הישראלית, ענו המשיבים, ביותר מיחס של שניים לאחד, שהחברה הולכת ל"כיוון לא נכון": בקרב יהודים וערבים, מעל ל- 60% אמרו שהחברה הולכת ל"כיוון הלא נכון"; פחות מ- 30% מהנשאלים אמרו שהחברה הולכת ל"כיוון הנכון". הנשאלים הרוסים היו יותר אופטימיים; רוב קטן, 42%, בחר ב"כיוון הנכון", לעומת 37% שאמרו שהדברים מתקדמים ל"כיוון הלא נכון".

בקרב המגורים היהודי והערבי, חשים גם הצעירים, בדומה למרבית האוכלוסייה, ייאוש. אבל בקרב הנשאלים דוברי הרוסית, הצעירים היו יותר שליליים מהבוגרים יותר; כמעט מחצית מהצעירים הרוסים בגילאי 16-29 - 49% - אומרים שהחברה אינה הולכת לכיוון הנכון, בהשוואה ל- 30% בקרב המבוגרים יותר. ארבעים אחוזים מהנשאלים הרוסים הצעירים אמרו שהחברה הולכת בכיוון הנכון. על אף שהם פחות שליליים מהמגזרים אחרים, נראה שדוברי רוסית צעירים נוטים לכיוון הגישה השלילית של הישראלים הוותיקים. ייתכן שהם "נדבקו" בשליליות עקב היותם יותר משולבים בחברה.

הממצאים הללו, שהינם בלתי צפויים, חושפים חוסר-נחת פנימי. מה מעכיר את מצב הרוח? יהיה זה הגיוני להצביע על הסכסוך המתמשך עם הפלסטינים ותחושת היעדר הביטחון האישי הנובעת ממנו. אבל, תוצאות הסקר מראות שרק מעט מעל לרבע מהנשאלים הערבים, ופחות מ- 20% מהרוסים בחרו בסיבה זו כבעיה העיקרית של החברה בישראל. רק 8% מהיהודים הוותיקים בחרו כך. מבחינת היהודים, מצבה העגום של מערכת החינוך, כפי שהם תופסים זאת, נמצאת בראש הרשימה, כבעיה החריפה ביותר (37%). מעל לחמישית מהיהודים (22%) בחרו בפשיעה ו- 16% בחרו בביטחון לאומי כבעיה העיקרית – ביחד, 38% בחרו בבעיה ביטחונית מסוג כלשהו כעדיפות הגבוהה ביותר. הנשאלים הרוסים בחרו בביטחון לאומי יותר מאשר הישראלים הוותיקים. נושא זה הנמצא בראש הרשימה שלהם (29%), משקף פחד קיומי הישרדותי גדול יותר. הנשאלים הערבים בחרו בחינוך, בפשיעה ובסכסוך כבעיות העיקריות (23%, 24%, 27% בהתאמה).

שסעים חברתיים: השסע היהודי-ערבי והשסע החילוני-דתי/חרדי

בהמשך הסקר נשאלו המשתתפים מהו השסע החברתי הגדול ביותר באוכלוסייה בישראל. היהודים והערבים כאחד רואים בשסע היהודי-ערבי, באופן עקבי על פני תת-המגזרים השונים, את השסע העמוק ביותר בחיים בישראל. בנוסף, קיימת הסכמה רחבה כי שסע זה מהווה איום קיומי לחברה: מעל ל-80%. אין כמעט שונות בקרב קבוצות הגיל השונות. במלים אחרות, כולם מסכימים לגבי הצורך הדחוף בהתמודדות עם המצב.

[החברה הישראלית] ניצבת על פי תהום. הקבוצות האתניות והדתות השונות נותנות תחושה שיש כאן שני עמים שונים ואחד מהם מרגיש נורא – שני אנשים יכולים לשחק כדורגל אבל יש להם צורות חשיבה שונות, אבל אם תשים אותם על אותו המגרש, הם לא יוכלו לדבר או להתמודד אחד עם השני (קבוצת גברים צעירים, גילאי 16-29, אום אל-פחם)

גם כאן, העולים מרוסיה מביעים חשש קיומי גדול יותר מזה של היהודים הוותיקים. בדומה לאחרים, הם בחרו את השסע היהודי-ערבי כאיום הגדול ביותר על ישראל (רוב של 34%). אבל יותר ממחצית, 54%, אומרים שזהו איום קיומי גדול בהשוואה ל-38% מקרב היהודים הוותיקים שאומרים כך. כמעט 40% מרגישים מאוימים בשל ההכרה שהערבים מהווים חמישית מהאוכלוסייה בישראל – 10% יותר מאשר 30% מהיהודים הוותיקים שחשים מאוימים מעובדה זו.

ממצא דומה עבור כל שלושת המגזרים היה המודעות לחומרת השסע הדתי-חילוני. שסע זה דורג במקום השני אחרי הנושא הערבי-יהודי, ויהודים וערבים כאחד היו קשובים מאד לשסעים בין הדתיים לחילונים: 70% מהיהודים הוותיקים ו-82% מהערבים מבינים שגם נושא זה מהווה איום קיומי על החברה בישראל, בין אם בקהילה היהודית או הערבית.

בקבוצות המיקוד הערביות, השסע עם היהודים הועלה על ידי המשתתפים כמכשול המקשה על החברה הישראלית לקבוע את זהותה ואת מערכת הערכים שלה. הם אמרו שהדבר יוצר תחושת חוסר ביטחון בחברה היהודית אשר אינה מסוגלת להנהיג מדיניות עקבית, הוגנת ושוויונית כלפי הערבים.

על אף שהמשתתפים הערבים היו פחות פתוחים לגבי מחלוקות פנים-ערביות, הם רמזו שהמחלוקות הללו אכן קיימות מתחת לפני השטח. הערבים בקבוצות המיקוד הביעו אף הם מודעות למתח בין יהודים אשכנזים לבין ספרדים, וחלקם ייחסו אותו לגזענות המפעפת להרגשתם בתרבות הישראלית-יהודית כלפי אנשים שהגיעו ממדינות ערב.

ישנם סכסוכים בין ספרדים לאשכנזים. (מנחה: מה הם?) הם לא מכבדים את המזרחים, לועגים להם, האשכנזים חושבים שהם יותר טובים מהמזרחים, מכיוון שהמזרחים חיו בקרב ערבים. והם מנסים – ראש הממשלה והנשיא, הם מנסים לוודא שהם אשכנזים. (גברים צעירים, גילאי 16-29, אום אל-פחם).

[יש שסעים] בין דתיים לחילוניים. באיזה נושא? האם המדינה צריכה להיות דתית או לא (גברים צעירים, גילאי 16-29, אום אל-פחם)

למשתתפים בקבוצות המיקוד הייתה דעה נחרצת לגבי הרצינות של אותם שסעים חברתיים, אך הם גם הביעו ייאוש מהסיכוי שהם אי פעם ייפתרו. הסקר רק הדגיש את הייאוש הזה – מכיוון שהנשאלים דרגו את השסעים החברתיים כבעיה בעדיפות הנמוכה ביותר (רק 4% מהיהודים הוותיקים בחרו בה כעדיפות העליונה, 10% מהרוסים ו-2% מהערבים).

סוגים שונים של מציאות חברתית – מודל

היחסים בין המגזרים: מינימאליים ודלים

כמעט שאין ספק כי בורות ותחושת רפיון יכולים לספק הסבר חלקי לחוסר המחויבות שאנשים ביטאו כלפי התקרבות חברתית. חלק מן המשתתפים בקבוצות המיקוד היו מודעים לבורות והתלוננו על כך שאין להם כמעט הזדמנויות להתוודע למה שהו אמיתי על מגזרים אחרים משלהם. הדבר נכון לגבי יהודים וערבים אולם משתתפים חילוניים ודתיים הבחינו גם בשכיחות הסטריאוטיפים שיש להם אחד כלפי השני. הם חשים פגועים כתוצאה מהסטריאוטיפים

שקיימים לגביהם אולם בה בעת הם מודעים לכך שייתכן שגם הם תופסים את האחר באופן בלתי מדויק ובלתי הוגן.

המשתתפים הצביעו על המקור לכך: היעדר קשר קבוע עם מגזרים אחרים; הקשרים המעטים שכן קיימים מתוארים בדרך כל כדלים ורוויי סטריאוטיפים ובורות.

סכסוכים רבים באים ממקום של בורות של שני הצדדים. לא רק צד אחד – החילוניים לא יודעים דבר על הדת אבל הם מאמינים למה שהם שומעים וקוראים ויש גם דתיים רבים שאינם יודעים דבר על החילוניים [קבוצה של נשים דתיות לאומיות, 20-29]

הם חושבים שאנחנו סוחרי סמים!

הם רואים את המידע הזה שאנחנו סוחרים בסמים.

הם לא מבינים שאנחנו לא גונבים ולא מרמים -

אבל זה מה שיהודים בנגב אומרים עליך! [קבוצה של גברים בדרום בנגב, גילאי 20-29]

המחקר הכמותי אישר את רמות המגע הנמוכות. רק לרבע מהיהודים הוותיקים יש מכרים ערבים, אפילו פחות מאשר לרוסים. המצב חמור יותר בקרב הערבים, רק ל-40% מכלל הערבים יש מכרים יהודים-חילוניים.

מכרים ממגזרים אחרים?

ממצאים אלו מדגישים עד כמה חשוב לחברה להתוודע לעצמה ולפוגג את חוסר הידע על האחר. על אף שקשה להוכיח סיבתיות ברורה נראה שקל יותר לחשוש מהקבוצות שאותן הכי פחות מכירים. חשש הוא ללא ספק יסוד נפוץ במנטאליות הישראלית והפחד היהודי-ערבי הוא הנפוץ ביותר. הגרף הבא מציג את כל המגזרים (משמאל, בציר ה-Y) ואת אחוז החוששים בקרב הקבוצות השונות (הקבוצות שמען חוששים יותר מכל מוצגות בציר ה-X).

מאיזה מגזר אתה הכי מפחד?

אין ספק כי יהודים ותיקים חוששים מערבים יותר מאשר מכל אחד אחר, עם רוב מוחלט של 54%. לאחריהם נמצאים החרדים – בפער גדול. ראוי לציין ש-85% מהחרדים חוששים מהערבים, יותר מאשר כל מגזר אחר בחברה. מדי פעם הביעו משתתפים בקבוצות מיקוד של יהודים ותיקים ושל עולים מרוסיה סלידה עמוקה מהחרדים, שאת חלקם תיארו כאיום קרוב ומייד יותר מזה שמציבים הערבים. "הערבים לא כופים עלינו את צורת החיים שלהם". מהדיונים בקבוצת המיקוד ניתן להבחין בשלושה גורמים עיקריים כבסיס לפחד מקבוצה מסוימת: חשש מאלימות פיזית, חוסר נאמנות, או איום על דרך החיים שלך.

מדאיגה ביותר העובדה שהפחד הגדול ביותר של 66% מהצעירים בקבוצת היהודים הוותיקים (גילאי 16-29) הוא מהערבים (בהשוואה ל-54% מכלל המדגם של יהודים ותיקים). נתון זה מאשר את חומרת הבעיה בקרב צעירים ואת הדחיפות של יוזמת כולאננה. בקרב המשתתפים מתחת לגיל 45 (מוצג מצד ימין של הגרף), האחוז שהכי מפחד מערבים גבוה ביותר מ-20% (66%) בהשוואה למשיבים מבוגרים יותר.

מאיזו קבוצה אתה הכי חושש?

עם זאת, אין זה מפתיע לגלות כי אנשים שלהם מכרים ממגזר מסוים (מחוץ למגזר שלהם) בדרך כלל ירגישו פחות חשש כלפי אותו מגזר. ושוב גם כאן קשה להוכיח את הסיבתיות אולם ברור כי עמדותין של אותו מגזר כלפי הקבוצה האחרת רכות יותר:

• 42% מהיהודים הוותיקים המכירים ערבים מוסלמים אומרים שהם חוששים בעיקר מערבים: אבל בקרב היהודים שאינם מכירים ערבים, 54% חוששים בעיקר מערבים.

• בדומה, רק 3% מאלו המכירים יהודיים דתיים-לאומיים חוששים מהם יותר מכל, בהשוואה ל-11% מבין אלו שאינם מכירים אותם.

- בקרב מי שמכירים חרדים, 13% מציינים אותם כקבוצה שמהם הם חוששים יותר מכל אולם מבין מי שמכירים חרדים, 24%, כמעט רבע, פוחדים מהם יותר מכל.

חוששים יותר מכל מ... (% מאלו שלהם מכירים במגזר זה, כל המדגם)

אזרחות ומשבר הזהות הישראלית

מתחים פנים יהודיים בין דתיים וחילוניים תורמים בדרך כלל לתחושת זהות יהודית רופפת וקל יותר לאיים על זהויות רופפות. קבוצות המיקוד של הדתיים והחרדים הראו כי המשתתפים מבינים מבחינה חוקית מיהו אזרח. אבל כאשר נשאלו מי נכלל בחברה הישראלית, הרבה מהם פשוט אינם כוללים את הערבים בתשובתם. עובדה זו חשפה באיזו מידה מחברים משתתפים ללו בין לאומיות לבין דת. מבחינתם אזרחים לא יהודים נתפסים כמעט כטעות טכנית שלא ניתן להיפטר ממנה. על אף שמבחינה דמוקרטית חייבים לקבלם נוכחותם מטרידה למדי.

ייתכן שכאן נעוץ ההסבר לכך שסקרים אחרים מראים שחיקה בערכים הדמוקרטיים בקרב צעירים¹ – אם דמוקרטיה היא הסיבה שבגינה ישראל צריכה להסכין עם הערבים שלה יתכן שזהו רכיב לא רצוי במיוחד. המשתתפים מדגישים שוב ושוב כי מבחינתם, החברה הישראלית משמעה "מדינת היהודים", וערבים הביעו זאת לא פחות מהיהודים – אף כי עמדתם הייתה כעושה ומרירה.

בניגוד לרגשות החזקים של זהות לאומית/אתנית בישראל ומתוך חולשת תחושת הזהות האזרחית המשותפת עולות שלוש אבחנות:

- קיים חוסר הבנה בסיסי בנוגע לזכויות טבעיות ולשוויון כלל האזרחים
- עבור המשתתפים בקבוצות המיקוד מבוססת האזרחות על זכויות, חובות ונאמנויות
- נאמנות, המוכחת על ידי מילוי חובות, מתייחסת בעיקר או באופן אינהרנטי לשירות צבאי

בקרב רובן המכריע של קבוצות היהודים העלתה תפיסת האזרחות משמעויות מעורפלות בלבד ולעתים קרובות נגעו להיבטים שהקשר בינם לבין זכויות אדם בסיסיות כגון אינדיבידואלים, שוויון, חופש או פלורליזם כמעט שאינו קיים. במקום זאת, המשתתפים בקבוצות המיקוד הגדירו במשותף אזרחות כמשהו שקשור ל"זכויות וחובות", או, נאמנות. עבור יהודים, הביטוי הנפוץ ביותר של השניים בא לביטוי בשירות הצבאי. הערבים אף הם הצביעו על זכויות וחובות אולם הם היו תקועים בתווך בשל חוסר יכולתם להשתתף באף אחת מן השתיים: הצבא נתפס בעיניהם כממסד היהודי אולם לא רק בעיניהם. הממסד היהודי עצמו רואה בצבא את המוסד המרכזי למילוי האחריות האזרחית ולפיכך משתמש בו כתירוץ לשלול מהם את זכויותיהם.

לא היה צורך לבדוק את המרכזיות של צה"ל בסקר: אחד הממצאים העקביים ביותר בדעת הקהל הישראלית, מהימים המוקדמים ביותר של מחקר חברתי ועד היום, הוא שצה"ל נהנה מהרמה הגבוהה ביותר של אמון הציבור בהשוואה לכל המוסדות החברתיים האחרים – מעל 80%.

עם זאת, שירות צבאי כחוויה משותפת הנו תופעה מורכבת למדי שהעלתה רגשות אינטואיטיביים עמוקים בכל קבוצות המיקוד – של ערבים ושל יהודים, של עולים ושל ותיקים גם יחד. חוץ מאשר בקבוצה של החרדים, הצבא היה סמל של האזרחות שאותה חולקים כולם – ושוב, ליהודים זה נראה צודק אולם לערבים זהו מקור לכעס. השירות נתפס כמעט כנייר לקמוס המודד מחויבות, נאמנות, ושייכות למדינה חרף המודעות המלאה לכך שחלק ניכר מאזרחי המדינה כלל אינו רשאי להשתתף באופן הזה ואכן אינו עושה זאת.

¹ סקר: "הנוער של היום: פני העתיד של ישראל". המרכז להעצמת האזרח ובית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב. סקר שנערך על ידי מאגר מוחות, פברואר 2010. ראוי לציין שסקר זה מראה תמיכה רבה בתיאוריה לשמירתה של ישראל דמוקרטית, אך כאשר נשאלו המשתתפים באופן ישיר; אבל על ממצא זה מאפילות רמות גבוהות של תמיכה במדיניות לא-דמוקרטית, ותמיכה נמוכה בזכויות דמוקרטיות.

התחושה שהשירות הצבאי קשור לנאמנות נראתה חזקה במיוחד בקרב שתי קבוצות העולים – האתיופים והרוסים, אשר ראו במוסד זה כמקום העיקרי שבו מגזרים שונים בחברה נפגשים ומשתלבים. הצבא נתפס על ידם, לפחות חלקית, כמוסד שעזר להפוך אותם לישראלים. בהקשר זה, ייתכן שאין באפשרותם של מי שלא שירתו בצבא לחלוק את אותו סוג ישראליות כמוהם. אולם גם כאן מודגש הריק הקיים במקום שבו אמורה להיות זהות לאומית משותפת המתעלה על מוצא אתני או שירות צבאי.

היו כאלו שהתנגדו לחוסר השוויון בפועל אבל הפתרון היחיד שהגיעו אליו היה חלוקה שוויונית של השירות ושל הנטל הצבאי: "אם אני עושה צבא אז גם הערבים צריכים לעשות צבא, בגלל שזו גם המדינה שלהם וגם הם צריכים להגן עליה", אמר בחור חילוני באחת מקבוצות המיקוד. אבל לרוב, די ברור למשתתפים מדוע ערבים אינם משרתים בצבא; ובכל זאת הם מאפשרים לזה להיות סימן למעמדם כאוטסיידרים.

בקבוצות הערביות מגלם השירות הצבאי את סמל חוסר השוויון המובנה של החברה הישראלית. הוא נתפס כאבן הפינה של "זכויות ומחויבויות", שני עמודי התווך של האזרחות. כל המשתתפים בקבוצות הערביות היו מודעים לכך שהם מצפים לזכויות מבלי שתינתן להם האפשרות למלא את המחויבות העיקרית "שנחשבת" בחברה הישראלית והיהודית. הם הבינו שהמדינה משתמשת באופן עקבי בחוסר ההשתתפות במוסד זה כתירוץ למנוע מהם את מלוא זכויות האזרח שלהם.

הסמל הלא-צבאי היחיד שהועלה באופן חוזר ונשנה על ידי המשתתפים אשר סימל אזרחות לכל, היה תעודת הזהות הישראלית אם כי לא נראה כי קיימים ערכים ברורים המחוברים לתעודה זו אשר בסך הכל מעניקה מעמד חוקי, טכני במהותו, ל-7.5 מיליון אזרחים. ערבים יותר מכל בטאו את התחושה שגם אם לכולם יש את אותה התעודה, המסמך עצמו אינו אלא כלי שמסייע להם להתמודד עם המשימות האדמיניסטרטיביות היומיומיות. העובדה שנושא זה עלה לעתים כה קרובות כאחד הסמלים הבולטים לאזרחות הביאה אותנו לבדוק כיצד, אם בכלל, ניתן יהיה למנף אותו ליוזמת כולאננה. בחלק האסטרטגי בחרנו לבדוק זאת בצורה מעמיקה.

זהות ושייכות

בשל הקשר ההדוק בין מושג "האזרחות" לבין זהות יהודית ישראלית נתפסת המטרה של גיבוש אזרחות ישראלית משותפת המהווה את השלם על כל חלקיו כמסובכת בעיני רבים ממשתתפי המחקר שראו בה אף איום על זהותם.

לא יהיה זה מן ההגזמה לומר שהאווירה בקרב הערבים בקבוצות המיקוד קודרת למדי. המשתתפים הביעו כעס רב על העובדה שזהותם אינה נחשבת כחלק בלתי נפרד מן התרבות בישראל ועל הדחייה היומיומית שאותה הם חווים.

מצבם חמור עוד יותר כיוון שהם מדברים על דחייה כפולה כאשר הם נתקלים בחוסר סובלנות כלפי מעמדם כישראלים גם בעולם הערבי: "הם מסתכלים עלי במדינות ערב והם לא מקבלים אותי".

קבוצות הערבים הראו ניכור הולך וגובר מן הזרם המרכזי בחברה הישראלית. הם חשים שמונעים מהם להשתתף במוסדות החברתיים והכלכליים, והם מרגישים שהם ניצבים בפני עתיד ללא תקווה. כל זה מוביל להרגשה ברורה שהם נמצאים מחוץ למשחק:

"המילה ישראלי: יהודים יכולים להשתמש בה יותר מאשר ערבים, זה לא שזה מתאים או לא מתאים, זה פשוט ש"ישראלי" זה לא בשבילנו. אנחנו ערבים שחיים בישראל ואני מאד רוצה להיות ערבי פלסטינאי ולא ישראלי".

איפה שאתה לא הולך, אתה רואה עם שחי תחת כיבוש מי? אנחנו, כמובן.

יש לי זהות, אני לא מזהה את עצמי כערביה-ישראלית... אני לא מזהה את עצמי כערביה-ישראלית. אז איך את מזהה את עצמך? כערביה בתוך ישראל אבל לא כישראלית, למילה יש משמעות מסוימת וקונוטציה מסוימת. שהן? הישות, המדינה, הדגל, הסמל – הם לא כוללים אותי (קבוצה של נשים ערביות, נצרת, גילאי 20-29)

חלק מהמשתתפים הערבים מרגישים שהזהות הישראלית מושתתת על גזענות ואפליה נגד ערבים ואלו כה טבועות בה שייכתן שלעולם לא יהיה ניתן להיפטר ממנה. בקבוצות המיקוד של הערבים התפיסה הייתה שהשנאה הזאת מטופחת עקב חשיבותה רבה כיוון שהיא יוצקת יסוד משותף

באזרחותם של אזרחיה היהודיים של המדינה: שנאת ערבים. לדעת אותם משתתפים ערבים, העובדה שיהודים מרגישים שעליהם להיות מוגנים מאויב משותף יוצרת מכנה משותף של אהבה וחיבור למדינה. הדבר מוציא מכלל אפשרות את הסיכוי שהחברה הישראלית תוכל אי פעם לשלב את הערבים בתוכה באופן מלא.

הסקר מדגים נקודה זו, או לפחות מראה כפל משמעות ברור מבחינת מטרותיהם של אזרחים יהודים. כאשר נשאלו אם ממשלת ישראל אמורה לפעול כדי להיטיב עם כל האזרחים באופן שווה, או האם עליה קודם כל לדאוג לאינטרסים של הרוב היהודי מדאיג לראות שהאחוז הגבוה ביותר – 48% - אמרו שעליה קודם כל לפעול למען היהודים, בהשוואה ל- 44% בלבד שאמרו שמדיניות הממשלה צריכה להתייחס לשתי הקהילות באופן הוגן. בהמשך הדו"ח נעמיק בסוגיה זו.

קהלי יעד: התמקדות בצעירים

ההקצנה הגוברת של הצעירים בישראל זכתה לאחרונה לפרסום רב והיא מתמקדת בכמה תחומים: התחזקות דתית; רצון פחות לוותרים או לקיום משא ומתן בסכסוך הישראלי-ערבי; הקשחת העמדות כלפי ערבים (בקרב יהודים) ומחויבות פחותת לדמוקרטיה (או ידע לגביה).

המחקר חשף תמונה בלתי אחידה אמנם אך מדאיגה למדי. בתחומים מסוימים שיקפו הצעירים את חששות כלל האוכלוסייה, בפרט עקב מצבה העגום של החברה בישראל בימינו. עם זאת, בכל האמור בעמדותיהם הפוליטיות, הם שונים שוני מובהק: שני שלישים מהם מכנים עצמם ימניים, בהשוואה למעט יותר משליש הנשאלים המבוגרים יותר (35%) שרואים עצמם ככאלה, ורק מחצית מכלל האוכלוסייה היהודית הוותיקה.

בני קבוצת הגיל 16-29 היו מעט פחות פתוחים כלפי חלק מהרכיבים העיקריים של רעיונות ההוגנות, הרבגוניות והתנגדות לאפליה (שיידונו בהמשך). אולם האבחנה העיקרית מעלה כי באופן כללי הם הרבה יותר מנוכרים לחברה.

- יש להם פחות ידע על הקבוצות האחרות מאשר לנשאלים המבוגרים יותר. רק לרבע מהיהודים הוותיקים בגילאי 16-29 יש מכר ערבי-מוסלמי, בהשוואה ל- 33% מכלל האוכלוסייה היהודית הוותיקה. שיעור זה דומה מאד לשיעור בקרב הרוסים. בקרב הערבים, ל- 58% אין מכרים יהודים חילונים, בהשוואה ל- 50% בקרב כלל האוכלוסייה הערבית.
- באופן כללי הם מרגישים פחות מחוברים לחברה הישראלית. זהו אחד הממצאים הבולטים ביותר בסקר אשר מעמיק את ההבנה לגבי גישות קיצוניות יותר בקרב הנוער. כאשר נשאלו לגבי הרגשות שמעוררת בהם תעודת הזהות הישראלית, שלושה רבעים מהאוכלוסייה היהודית הוותיקה אמרו שהיא מעניקה להם תחושת שייכות חזקה מאד. אולם בקרב הצעירים, השיעור נמוך ב- 20% ועומד על 53% בלבד. בקרב הערבים, צנח שיעור זה מ- 54% בקרב המבוגרים, ל- 38% בקרב הצעירים – יותר משליש. נתונים אלו מספקים הבנה עמוקה של היסוד לחוסר הסובלנות: כאשר אנשים מרגישים מנוכרים, מנותקים, ללא נקודת חיבור מרכזית, טבעי שיחשו עוינות יתר כלפי אלו שמוצגים כמתחרים על תשומת הלב, על הזהות ועל משאבי המדינה.

תעודת זהות ישראלית: תחושת שייכות

באופן מעניין למדי, כאשר נשאלו מאיזו קבוצה הם חוששים יותר מכל, ראינו שבהשוואה למבוגרים החשש מערבים נפוץ הרבה יותר בקרב הצעירים. עולים מרוסיה לעומת זאת ונים בהקשר זה: 43% מהרוסים הצעירים חוששים – שיעור הדומה לשיעור באוכלוסייה הבוגרת. לרוסים יש תחושה יציבה יותר של "שייכות" אשר אינה משתנה בין קבוצות הגיל השונות: כ- 50%, בכל קבוצות הגיל, אומרים שתעודת הזהות מעניקה להם תחושת שייכות חזקה. יש להניח, שכל שישתלבו יותר בחברה תעלה גם תחושת השייכות שלהם – אם לא ייעשה מאמץ להגדיל את תחושת החיבור לכל המגזרים באוכלוסייה.

כאן עולה השאלה האם יש משהו בהשתתפות בחיים בישראל לאורך זמן אשר מעמיק את הפחדים מהערבים והחשדנות כלפיהם. זו השערה בלבד: ייתכן שההבדל נעוץ בחשיפה מוגברת לתחושה של איום בטחוני כאשר חיים בישראל וחווים זאת, בניגוד לשמיעה על המצב באופן מופשט בחו"ל; וייתכן שהדבר נעוץ במגע רב יותר, גם אם מן הסוג הלא נכון, (ראה קלמן, 1999) וגזענות רבה יותר. האם ייתכן שכל שאנשים מבינים יותר על החברה הישראלית, כך הם

נתקלים יותר ויותר בחוסר הזהות המשותפת ובאופן פרדוקסאלי, הדבר מגביר את תחושת הניכור? ייתכן.

אחד ההבדלים המשמעותיים והמטרידים ביותר בין הנשאלים הצעירים לבין המבוגרים נגע בשאלה כיצד צריכה הממשלה להתייחס לחברה הישראלית בבואה לפתח מדיניות. כאשר נשאלו אם מדיניות כזאת צריכה להביא בחשבון את כל 7.5 מיליון האזרחים, או שמא עליה להתייחס קודם כל לצרכים של היהודים המהווים את הרוב במדינה, נראה כי קיימת התפצלות כמעט שווה: 44% אמרו שעל הממשלה להתייחס לצרכי כלל האזרחים, בעוד ש- 48% מאמינים כי על מדיניות הממשלה להתמקד קודם כל בצרכי אזרחיה היהודים. מעניין שבקרב העולים מרוסיה התוצאה הייתה תמונת ראי: 43% אמרו שעל המדיניות להתמקד קודם כל ביהודים ו- 48% אמרו שבחברה כולה. בסוגיה זו ההבדל בין הגילאים מלמד רבות:

מדיניות הממשלה צריכה להיות הוגנת ולשפר את חייהם של כלל האזרחים או שהיא צריכה קודם כל להיטיב עם הרוב היהודי (אחוז היהודים הוותיקים בלבד, לפי גיל, סך כל הסכמה)

מדיניות הממשלה צריכה להיות הוגנת ולשפר את חייהם של כלל האזרחים או שהיא צריכה קודם כל להיטיב עם הרוב היהודי (אחוז העולים מרוסיה, לפי גיל, סך כל הסכמה)

זוהי דוגמה חד-משמעית להשלכות המעשיות של ההשקפה הלא-סובלנית ההולכת ופושטת בקרב הצעירים אשר אינם יכולים להעלות בדעתם מדינה המחויבת לאזרחיה באופן שווה: בקרב הנשאלים מתחת לגיל 30, שני שלישי אמרו שעל המדיניות לעזור קודם כל ליהודים. באופן כלל מדובר באותם אחוזים המכנים עצמם ימנים, מה שמצביע על כך שהתיאורים הללו אינם ססמאות ריקות.

יש מתאם ישיר בין התשובות לשאלה זו לבין הגיל: ככל שהמשיב מבוגר יותר, כך סביר יותר להניח שהוא או היא יבחרו בשוויון במדיניות הממשלה. משיבים בגילאי 35-40 חצויים בדיוק באמצע, 45% ו- 45% בעוד שהמשיבים המבוגרים יותר (גילאי 45-60 ו- 60+) מראים רוב חד משמעי המעדיף יחס הוגן של הממשלה כלפי כל אזרחי ישראל.

חלק II. אסטרטגיה: איך מתקדמים

בדיקת האזרחות המשותפת

לפני בחינת רעיון האזרחות משותפת דנו קבוצות המיקוד הפנימיות של המורים של "מרחבים" בסוג התגובות שבהן הם נתקלים לעתים קרובות בתגובה לרעיונות האזרחות המשותפת. במחקרנו נסמכנו על תובנותיהם וכן על קונספטים של אזרחות משותפת שכבר פותחו על ידי מכון "מרחבים". בנוסף בדק המחקר את ההגדרה הבסיסית של אזרחות כפי שהיא כתובה במגילת העצמאות של מדינת ישראל. המטרה הייתה לבדוק את הניסוחים השונים כדי למצוא את המסרים האפקטיביים ביותר. האבחנות שעלו מקבוצת המיקוד הפנימית שתּרמו לפיתוח המסר לבדיקה היו:

- ההבנה שלא חייבת להיות הסכמה לגבי כל נקודה ונקודה וכי קיימות דקויות הקשורות לסוגיות רגישות של זהות ולקונספטים חברתיים
- פריטת התיאוריה של אזרחות משותפת להיבטים המעשיים של חיי היומיום
- שימוש בשפה רגישה שניתן יהיה להתאימה לכל קבוצה ספציפית
- מתן דוגמה אישית
- יצירת סקרנות פשוטה לגבי האחר

התגובות ל"אזרחות משותפת" – כמונח: אי-בהירות

עבור רבים מן היהודים, המונח "אזרחות משותפת" מעלה מידה מסוימת של חוסר בהירות וחוסר הבנה. חלקם מבלבלים את המונח עם "אזרחות כפולה" וכאשר הוא מובהר להם, הוא מעלה שאלות אמיתיות לגבי משמעות הדבר עבור החברה בישראל.

קבוצות של יהודים חילוניים נוטות לקבל את הצורך הבסיסי ברעיון שכזה, על אף שהן מפקפקות עד כמה הוא מציאותי: משתתפים דתיים וחרדים היו חלוקים לגבי הסוגיה האם אזרחות משותפת היא אפילו רצויה. משתתפים רוסיים ואתיופים היו מוטרדים יותר מנאמנותם של כלל האזרחים והתעניינו פחות בתפיסות האזרחות המשותפת. בקרב הערבים, באופן כללי, הייתה הסכמה לגבי הצורך באזרחות משותפת אולם הם היו משוכנעים לא פחות שהחברה היהודית לעולם לא תאפשר לזה לקרות.

לפיכך האתגר הראשון של היוזמה יהיה לגרום לאנשים לתת את דעתם לקיומו של הרעיון. קבוצות המיקוד והסקר חשפו כמה כיוונים חיוניים לגבי הגישה שיש לנקוט.

התקרבות ליעדים

- **גירוי סקרנות.** כאשר נאמר לצעירים מקבוצת היהודים הוותיקים בסקר כי המדינה מורכבת מ- 80% יהודים ו- 20% ערבים, הסיכוי שהם יגידו שעובדה זו מסקרנת אותם היה גבוה ב- 10% מהסיכוי שהמבוגרים באותה קבוצה יגיבו כך (27% לעומת 17% בקרב המשיבים המבוגרים יותר). ראוי לציין שמגמה זהה קיימת בקרב האוכלוסייה הערבית; 14% מהמשתתפים הצעירים אמרו שזה מסקרן אותם, בהשוואה ל- 8% מכלל האוכלוסייה הערבית ו- 6% בלבד מהמבוגרים יותר. רק המשיבים הרוסיים ענו בצורה שווה, כמעט ללא הבדל בין הגילאים: כשבעה אחוזים מתוכם אמרו שעובדה זו מסקרנת בעיניהם. מגמה זו בקרב הערבים והיהודים הוותיקים מעלה אפשרות ממשית שקיימת עדיין אפשרות להשפיע על צעירים שמטבע הדברים טרם גבשו באופן סופי את עמדותיהם.

- משחקי תפקידים: אחד הממצאים הבולטים ביותר שעלו מקבוצות המיקוד היה העניין של כל המשתתפים ללא יוצא מן הכלל בתרגיל פשוט של משחק תפקידים. אחרי שדנו בניכור, בטינה, בסטריאוטיפים ובזלזול במשך כמעט שעתיים, נתבקשו המשתתפים לאמץ תפקיד של מישהו ממגזר אחר ולחשוב במשך כמה דקות על בעיותיו של אותו אדם. בכל אחת ואחת מקבוצות המיקוד, ברגע שחשבו המשתתפים על קשיי היומיום שעימם מתמודד אותו מגזר עקב זהותו הם הביעו אמפתיה כנה כלפי מגזרים אחרים. מעבר

להזדהות – המשתתפים שיתפו פעולה מרצון וכאשר הסתייגו התרגיל, הם דיווחו על הנאתם מן התרגיל ועל כך שסקרנותם התעוררה גם אם היה בכך כדי לאתגרם. חלקם אמרו שרק המחשבה לעומק על הסוגיות אפשרה להם ללמוד דברים חדשים על האחר.

לו (לערבי) יש פחות ערך עצמי, המצב רע, אין לו עבודה, אין לו כלום, אנשים משפילים אותו (גברים חרדים)

[כרוסי] אני מרגיש שמשחו נכשל. הזכויות שאני מקבל הן לא – אני לא יכול להשתלב בחברה הישראלית, אני מתקרב ומתקרב והם עדיין רואים בי רוסי.

יש מין דיכוי, סטריאוטיפים, שהם אלכוהוליסטים או עולם תחתון (גברים בדואים, נגב)

אני חושבת שיש לנו הרבה ציפיות מהם (הערבים) אבל אנחנו לא מתייחסים אליהם כראוי. אנחנו מצפים מהם לכבד את המדינה אבל לא מאפשרים להם לעשות זאת. [צעירות דתיות לאומיות]

תוכן - מסרים

שפת ההוגנות – מסר זה וכל הטרמינולוגיה הקשורה לתפיסת "ההוגנות", זכו להצלחה רבה בסקר. בסך כל המדגם הכמותי, 69% אמרו שיחס הוגן בקרב האזרחים, גם כאשר כל המגזרים נכללו בשאלה באופן מפורש, חשוב להם עד מאוד. 69% מן היהודים הוותיקים הצעירים (16-29), 50% מהרוסים הצעירים ו- 78% מהערבים הצעירים, אמרו שליחס כזה חשיבות רבה.

"עד כמה חשוב יחס הוגן לכל האזרחים?" (% שענו מאד חשוב, לפי גיל)

כאשר מחלקים את התשובות לפי רמת הדתיות של הנשאל, 78% מהיהודים הדתיים; 72% מהיהודים המסורתיים ו- 62% מהיהודים החילוניים – אמרו שיש לכך חשיבות רבה. אפילו בקרב החרדים רוב של 54% דיווחו על חשיבות רבה וערבים – דתיים וחילוניים – 83% ו- 75% בהתאמה – ענו גם הם שהדבר חשוב ביותר.

כדי לוודא שהנשאלים לא ענו סתם באופן מופשט בהתעלם מההשלכות האמיתיות של מסר זה, כלל השאלון תרגיל של "מדגם מפוצל". מחצית מן המשתתפים במדגם קיבלו את השאלה המופיעה לעיל. החצי השני נשאל את אותה שאלה, אבל זו לוותה בהסבר המפרט את המגזרים השונים: "עד כמה חשוב יחס הוגן לכלל האזרחים, ובכללם ערבים ויהודים, עולים וותיקים, דתיים וחילוניים, עניים ועשירים?" התוצאות היו כמעט זהות, או אף טובות יותר.

- מבין היהודים הוותיקים הצעירים (16-29) 64% אמרו שיחס הוגן חשוב עד מאוד כאשר צוינו כל המגזרים – כמעט באופן זהה לגרסה הכללית שלא ציינה את רשימת המגזרים (במסגרת טווח הטעות בקרב צעירים)
  - שלושה רבעים (73%) מהצעירים הערבים אמרו שיש לכך חשיבות רבה – שוב, באופן עקבי למדי בדומה לגרסה שלא פירטה את המגזרים.
  - הירידה הרצינית ביותר בתמיכה בהוגנות כאשר המגזרים השונים פורטו בשאלה נרשמה אצל הרוסים הצעירים: רק 45%, פחות ממחצית, אמרו שיש לכך חשיבות רבה, בהשוואה ל- 65% שאמרו שהוגנות חשובה מאוד כאשר לא הוזכרו המגזרים השונים. אולם, 95% אמרו שזה חשוב (מאד+קצת) – אחוז גבוה יותר מהאחוז בקרב צעירים יהודים ותיקים (90%).
- בקבוצות המיקוד הצליח רעיון זה באופן כללי יותר מאשר חלקיו האחרים של המסר. למשתתפים חרדים ודתיים, לדוגמה, היה הרבה יותר קשה לקבל ולהגדיר את תפיסת ה"זהות המשותפת" ואת מה שהיא כוללת. אולם, המונח "הוגנות" לא יצר חשדנות ותחושת חוסר-ביטחון שכאלו; משתתפים רבים הרגישו כי חיוני לכלול הוגנות ברעיון של אזרחות. ייתכן שהדבר נובע מכך שהמונח "הוגנות" אינו מאלץ את המשיב להתחייב לעמדה פוליטית מסוימת והוא אינו מאיים על זהותו. קיימת גם תחושה שהמונח פחות טעון ומקושר לכפייה לעומת המילה "שוויון", שלה קונוטציות פוליטיות בעיקרן.

[מנחה: "יחס הוגן לכל האזרחים צריך להיות הבסיס לאזרחות הישראלית" האם אתם מסכימים?]

כל שמונת המשיבים מסכימים [מנחה: האם זה כולל ערבים?]

"אם הם רואים את עצמם כאזרחים"

"או.קיי, אנחנו יכולים להיות הוגנים כלפיהם, אבל לא שוויוניים!" [בנות דתיות]

חלק מהמשתתפים הצביעו על כך שגם הם היו רוצים לזכות ליחס להוגן; כאן, ההדדיות של הרעיון נראית אורגנית (בניגוד לשוויון, שנראה שעדיין מפריע לרבים)

יתר על כן, לקראת סוף הסקר, רעיון ההוגנות נבדק כמסר אפשרי שמטרתו לשכנע אנשים (בניגוד לסתם בדיקה של מידת חשיבותו). הוא נבדק ביחד עם מסרים אחרים כמו אלו שנלקחו ממגילת העצמאות, שיתוארו בהמשך. השאלה הייתה: "בישראל חיים כיום 7.5 מיליון אזרחים ולכל אחד זהות אחרת. כולם זכאים ליחס הוגן". כאן שוב, האחוז של אלו שהסכימו באופן כללי היה גבוה מאד – כ- 80% - כמעט ללא הבדלים בין קבוצות הגיל השונות.

כבוד הדדי – השפה של כבוד הדדי, שצמחה מתהליך המחקר, הועלתה על ידי המשתתפים שהרגישו אמביוולנטיים ביחס לרעיונות אחרים, אבל הרגישו שזו יכולה להיות גישה המקובלת עליהם ביחס לכלל האזרחים. אמירות כגון אלו המצויינות להלן היו משותפות לכל הקבוצות: "חשוב לראות בכלם בני אדם ולהתייחס אליהם בכבוד ובהוגנות" (קבוצת נשים דתיות). רעיון זה עלה בעוצמה רבה בכל קבוצות הסקר שכלל צעירים ומבוגרים ומכל המגזרים. יש רוב ברור הסבור שלכבוד הדדי חשיבות רבה ביותר. אף בקרב הרוסים הצעירים, המשתייכים לקבוצה שמידת פתיחותה למסרים אלו נמוכה ביותר, נרשם רוב של 56% שאמר שיש לכך חשיבות רבה. גם כאשר בדקנו את התגובה לפי פוליטיקה אידיאולוגית היה להצהרה זו עדיין רוב גורף, 89% מאלו שהגדירו עצמם כימנים, 96% מהמרכז, 97% מהשמאל, הסכימו כולם שכבוד הדדי בין המגזרים הוא חשוב. גם כאשר בודקים לפי דרגת הדתיות התוצאות דומות, 88% מהחרדים, 93% מהמסורתניים, 93% מהחילוניים, 92% מהערבים שהגדירו את עצמם כדתיים ו- 86% מהערבים החילוניים אמרו שכבוד הדדי הוא דבר חשוב.

ממצא מעניין נוסף הוא עד כמה החשיבות של כבוד הדדי בין המגזרים השונים, משמעותית יותר למשתתפים המבוגרים. 93% מבין היהודים הוותיקים בגילאי 16-29 אמרו שזו סוגיה חשובה בהשוואה ל- 98% מהיהודים הוותיקים בגילאי 46-60, בשני המקרים מדובר באחוז גבוה אבל אותה הנטייה חזרה על עצמה בקבוצה של העולים מרוסיה שהשיבו לסקר. 88% מהקבוצה של 16-29 בהשוואה ל- 91% מהקבוצה של גילאי 46-60. אלו אינם הבדלים משמעותיים אולם מעניין לראות שבקרב קהל היעד הצעיר יותר קיימת ספקנות רבה יותר ביחס ל כבוד הדדי.

אפליה – ישראלים במחקר זה מגנים אפליה ברמות שונות, לרבות הרמה המוסרית והקיומית. בין 60 ל- 70 אחוזים מכלל המגזרים מסכימים עם הטענות שאפליה אינה מוסרית ואף מזיקה ומסוכנת. הדבר מרמז שעל אף שסוגיות הזהות עדיין אינן פתורות, מוסכם שאפליה בתוך החברה היא דבר רע.

שבעים ואחד אחוזים מהיהודים הוותיקים, 65% מהעולים מרוסיה ו- 74% מהערבים ענו שאפליה בין המגזרים היא איום קיומי, כמעט ללא הבדלים בין קבוצות הגיל השונות. כאשר נשאלו אם אפליה היא בלתי-מוסרית, ענו 72% מהיהודים הוותיקים, 71% מהעולים מרוסיה ו- 76% מהערבים שאמירה זו נכונה, ושוב כמעט ללא הבדלים בין קבוצות הגיל השונות – מסרים אלו מדברים אל החברה כולה. אפילו כאשר בודקים את רמות האינטנסיביות – הסכמה "חזקה" עם העיקרון, הצעירים הגיבו באופן דומה לשאר חלקי האוכלוסייה, והפכו את האמירות הללו לחזקות באופן גורף.

כאן, נרשמה השונות הגדולה ביותר. לעומת הקבוצות הדתיות הביעו היהודים החילוניים מוטרדות רבה יותר בנוגע לחוסר המוסריות שבאפליה. בסך הכל, שלושה רבעים מהיהודים החילוניים הסכימו שאפליה אינה מוסרית, בהשוואה ל- 58% בלבד מקרב המשיבים הדתיים. ששים וארבעה אחוזים מהחרדים, מגזר שתופס את עצמו כסובל מאפליה, אמרו שהיא אינה מוסרית (יותר מאשר הדתיים).

תעודת הזהות הישראלית - מתוך פגישות קבוצות המיקוד מסתמנת תעודת הזהות כסמל אפשרי לאחדות אזרחית בעלת ערך רגשי. הקבוצות מכירות בכך שייטכן שתעודת הזהות היא האלמנט המשותף היחיד של אזרחות. רעיון זה אף הוא הופך למורכב יותר כאשר עולה השאלה לגבי סוג

התגובה הרגשית שהתעודה מעוררת באנשים. יש ערבים החשים שהיא מעוררת תחושה חיובית מועטה בלבד, ושמדובר בעיקר במסמך "טכני" המקל על שגרת היומיומית.

ממצא זה נתמך על ידי המחקר הכמותי: בקרב הערבים הצעירים בקבוצת המיקוד שלנו, רק רבע אומרים שהם מרגישים גאווה רבה ביחס לתעודת הזהות שלהם; כמחצית מאלו שמרגישים כך בקרב המבוגרים. למרות הרגשות הלאומיים החזקים בקרב יהודים צעירים (29-16) באופן כללי, למעשה פחות ממחצית – 44% - גאים מאד בתעודת הזהות שלהם, באופן ניכר פחות מאשר בקבוצת המבוגרים.

בסקר, האחוזה הנמוך ביותר של משתתפים שצינו כי תעודת הזהות שלהם מעוררת תחושת שייכות נרשם בקרב המשתתפים חרדים: 22% בלבד אמרו שהיא מעניקה להם תחושת שייכות "חזקה" (אם כי כאשר מוסיפים את הקטגוריה של "תחושת שייכות כלשהי" מדובר ב- 77% בסך הכל). אחד המשתתפים בקבוצת מיקוד של חרדים אמר: "הזהות שלי לא קשורה לישראל, אני יכול להיות יהודי באנטרקטיקה" (משתתף חרדי). בקרב הערבים אין כמעט הבדל בין הדתיים לחילוניים: מבין הערבים החילוניים והדתיים כאחד, כ- 41% אמרו שתעודת הזהות מעוררת אצלם תחושת שייכות חזקה, וקצת יותר משלושת רבעי, בסך הכל, חשו תחושת שייכות.

כך שתעודת הזהות היא סמל חזק של אחדות אזרחית גם אם לא זהה בין הקבוצות ביחס למשמעות שמאחורי האזרחות והחברה. זוהי הזדמנות שאפשר למנפה אולם היא מהווה אתגר אם ברצוננו ליצור משמעות חיובית משותפת לכל.

אמפתיה – באופן מפתיע, כל המשתתפים בקבוצות המיקוד הביעו עניין רב בניסיון לגלם את האחר – בעיקר את אלו ששונים מאד מהמגזר שאליו הם משתייכים. התרגיל עורר את סקרנותם באופן שנראה לא מאיים ולא פוליטי. בזמן הסימולציה מרבית המשתתפים הצליחו להשיל מעליהם את הספקנות, את הפחד ואת השנאה כלפי "האחר", ולדמיין את הקשיים שבהם עלול אותו אדם להיתקל בחיי היום-יום שלו, "[אדם דתי] מוצג רע בתקשורת [...] המדינה לא מבינה אותו (גברים דתיים), "לו (לערבי) אין עבודה, אין לו כלום, הוא מושפל" (גברים חרדים), "אנשים חושבים עלי דברים מסוימים רק משום שאני רוסי" (נערים חילוניים). אמפתיה זו לא תמיד כללה לוגיקה ברורה. ניתן אולי היה לצפות שאנשים שסובלים מאפליה יהיו נכונים יותר לקבל את רגשותיהם של אחרים, אך לא תמיד כך הוא. לדוגמה, העולים מרוסיה יודעים מה זו אפליה בשל יהדותם הלא ברורה (בעיני הרבנים), ובכל זאת הם נאחזים ב"חיבור" בין יהודים לארץ ישראל. החוויה שלהם לא הולידה אצלם אהדה רבה לערבים הסובלים מאפליה בגין אי-יהדותם על בסיס קבוע.

מגילת העצמאות – באופן אירוני, גם אם לא מפתיע, נטו הנשאלים הערבים לתמוך באמירות מתוך מגילת העצמאות יותר מאשר היהודים. שני שליש (67%) מהיהודים הוותיקים ו- 50% מהעולים מרוסיה הסכימו עם האמירה "אנו קוראים לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל ליטול חלק בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה..." – ממצא שאמור להדאיג כל מדינה. באופן הגיוני, 84% מהערבים הסכימו עם אמירה זו.

אולם, קיים פער משמעותי בין הנשאלים הצעירים לבין המבוגרים בכל הקשור להצהרות אלו: רק 54% מהיהודים הוותיקים הצעירים (גילאי 29-16) ו- 45% מהעולים הצעירים מרוסיה מסכימים בסך הכול; בעוד ש- 80% מהערבים הצעירים מביעים הסכמה. רק מחצית מהנשאלים הדתיים ו- 35% מהנשאלים החרדים מסכימים (מה ששופך אור מעט שונה על ההסכמה החרדית הגבוהה עם האמירה שאפליה אינה מוסרית – ייתכן שזה נכון כל עוד הם המופלים).

לגבי האמירה השנייה המופיעה במגילה ש"מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות", דפוס זה ממשך: בעוד שבסך הכול כ- 80% מכל הקהילות הסכימו עם אמירה זו, הנשאלים החרדים והדתיים תמכו באופן משמעותי פחות – בכ- 20% (64% ו- 60% בהתאמה). צעירים באופן כללי הראו רמות נמוכות בהרבה של תמיכה חזקה ברעיון זה: רק 30% מבין קבוצת הצעירים בקרב היהודים הוותיקים, בהשוואה ל- 47% מבין המבוגרים.

בקבוצות המיקוד של הערבים הביאו משפטים שנלקחו ממגילת העצמאות לשתי תגובות: הסכמה וחוסר אמון באפשרות ליישם אותם. המשתתפים אינם רואים ערכים אלו מיושמים בהווה והם אינם מאמינים שאלו ייושמו בעתיד. חרף חוסר התקווה העגום, משפטים אלו עדיין מעוררים התלהבות. המשתתפים היו חיוביים במיוחד בתגובה למונחים שהתמקדו בשיפור חיי היומיום.

כמכלול, קבוצות המיקוד של היהודים מביעות היסוס רב יותר לגבי משפטים אלו ופחות בטוחות בהם. בעוד שחלק מהמשתתפים חשבו כי בתור אזרחים הערבים צריכים לקבל את מלוא הזכויות והיכולת להשתתף בחברה האזרחית, אחרים חוששים שמשמעות הדבר הוא אובדן הזהות של ישראל כמדינה יהודית והדבר מדאיגם מאוד.

הסכמה על צרכים משותפים – יותר ממחצית היהודים הוותיקים, וקצת פחות ממחצית מהעולים מרוסיה מרגישים שחשוב מאד להסכים על צרכים משותפים – כשהתגובות על פני כל קבוצות הגיל דומות (התגובות השתנו בין קבוצות השונות של הרוסים אבל אין מגמה אחת ברורה). רק 7% מכלל המשתתפים אמרו שאין לכך כל חשיבות. אולם, בקרב הקבוצות הדתיות של היהודים, התגלתה שונות רבה: 51% מהחילונים אמרו שזה מאד חשוב, אך רק 38% מהיהודים הדתיים ורק 69% מהחרדים תמכו בתשובה "חשוב מאד".

למרות התמיכה בקרב החרדים, אותם נשאלים היססו בקבוצות המיקוד. הם הביעו חשש לגבי מפגש ולימוד הצרכים של הקבוצות האחרות בחברה. הם חששו שהדיון בצרכים משותפים ובמשמעותה של האזרחות, יסיח את דעתם או יגרע מאורח חייהם החרדי:

"זה עלול לבלבל אנשים כמו חרדים ולגרום להם להתחבר לדברים אחרים"

"זה יגרום לחרדים להפסיק להיות חרדים" [גברים חרדים]

הם חוששים שלימוד של צרכים "משותפים" רומז על כך שיש להם משהו במשותף. ככל הנראה החשש הוא שאם ימצאו שיש להם דברים משותפים תיומר קרבה שתחשוף את הקהילה החרדית לאורח חיים חילוני שעלול לשחוק את זהותם.

גישה שווה למשאבי המדינה – מסר זה התקבל פחות טוב מהמסרים המתייחסים להוגנות. 52% מכלל המדגם, עדיין רוב, אומרים שבסך הכל יש לכך חשיבות רבה. באופן בלתי מפתיע, 75% מהערבים מציינים כי משאבים שווים והזדמנויות שוות חשובים ביותר.

יש מעט מאד הבדלים בין הקבוצה המופרדות לפי רמת דתיות ביחס לשאלה זו: הן הנשאלים החרדים והן החילונים, כ-84% אמרו שזה חשוב (בסך הכול: מאד וקצת). אבל הסיכוי שהנשאלים הצעירים יגידו שזה "מאד חשוב" היה הנמוך ביותר – רק 43% - בעוד שבקרב גילאי 40-60, המספר עלה ל-60%.

יתר על כן, קבוצות המיקוד מראות שעבור יהודים רבים, גישה שווה ומשאבים שווים היו משהו שניתן בתמורה לנאמנות: "צריכה להיות נאמנות למדינה ואז המדינה תעזור לך". חלק מן המשתתפים אף סבורים שצריך להיות מנגנון אשר יבטיח נאמנות ושיחלק משאבים בהתאם, מה שמצביע על הפופולאריות של הרעיונות של ליברמן בקרב הציבור היהודי.

בקבוצות המיקוד הערביות, הרעיון של שוויון של משאבים ממשיים עורר את הציניות שנצפתה קודם לכן.

"אזרחות משותפת, אנחנו חושבים על זה כל הזמן, אבל אף פעם לא הרגשנו את זה. אנחנו רק שומעים על זה"

"המדינה רוצה שכולנו נהיה אזרחים אבל היא לא יודעת איך" [אום אל-פחם, נערים]

ממצאים אסטרטגיים עיקריים עבור היוזמה

- השפה של "הוגנות" קיבלה תמיכה חזקה מהמגזרים השונים.
- כבוד הדדי מציע "פתח" שיכול לעזור ליצור לגיטימציה ליוזמה שלנו דרך מסר של הסכמה והוא פותח אנשים למסרים יותר קונקרטיים בעתיד.
- כל המגזרים הגיבו באופן חיובי והושפעו מאד מהמסרים נגד אפליה. משתתפים רבים הביעו מודעות לחוויית אי-השוויון של אזרחים שונים, ואפליה עקיפה או ישירה בחברה הישראלית והקשיים שמהם סובלות אותן קבוצות. משמעות הדבר שהיוזמה לא צריכה להתמקד כל כך בהעלאת המודעות לאפליה אלא בפתרון בעיות.
- הצעירים, שאומנם נגועים באדישות ובניכור חברתי גובר, מציגים גם סקרנות גדולה, מאשר המבוגרים ביחס ל"אחר" המפחיד והמסתורי. את הסקרנות הזאת ניתן למנף עבור

התכנון האסטרטגי של הקמפיין התקשורתי. המחקר מראה קהל יעד "קשה" – אך הוא מצביע על כך שעדיין לא הכול אבוד כאשר הדבר נוגע לאוכלוסיית הצעירים.

- צעירים הם סקפטיים בהרבה בהשוואה לכלל האוכלוסייה בכל האמור ברעיונות מרכזיים מסוימים, כגון שוויון כפי שהוא מנוסח במגילת העצמאות, שוויון זכויות וגישה שווה לערבים ויהודים. הדבר נובע מהאופן השטחי שבו הם תופסים ומאמצים את העקרונות הדמוקרטיים. הם יצטרכו ללמוד על דמוקרטיה באופן כללי בצורה מעמיקה ולאורך זמן ועל החברה הישראלית באופן ספציפי – וייתכן שיהיה צורך להתחיל לעבוד עימם על המסרים הקונצנזואליים ביותר של כולאננה – טרם שניתן יהיה לצפות מהם לאמץ רעיונות אלו ביוזמה ציבורית.

מסקנה:

המחקר חושף בעיות קשות של ניכור, של חוסר אמון ושל בלבול בקרב כל המגזרים ומאשש את ההנחה שמגמות אלו חמורות יותר אצל הצעירים. עם זאת מדגיש המחקר אי אלו כיוונים חיוניים שיאפשרו למשוך תשומת לב, לפתוח את המחשבה ולספק חומר מעניין דרך מסרים של הוגנות, כבוד והתנגדות לאפליה. יהיה צורך לגייס את האמפתיה של קהל היעד במטרה ללמד כיצד להחזיר את "האחר" למציאות הפרטית של כל אחד ואחד.

העובדה שכל מגזר – ותיקים, עולים, ערבים, דתיים, חילונים, צעירים ומבוגרים – חווה מציאות כה שונה אינו אתגר של מה בכך. כדי להגיע אל העולים, שלהם עמדות קשוחות יותר כלפי ערבים וערכים דמוקרטיים וחששות גדולים יותר לקיומם, יהיה צורך בתשומת לב ובמאמצים מיוחדים. כדי שהקהילות הדתיות יוכלו להתחבר צריך לאשר את זהותם ולהסיר כל מה שעלול לגרום להם לתחושת איום על דרך חייהם. בקרב היהודים החילונים, נצטרך להילחם באפתייה, ובקרב האוכלוסייה הערבית להיאבק בציניויות ההולכת וגואה.

למרבה המזל, כולאננה היא יוזמה אופטימית, הנשענת על חיוניות ונתונים – שיעזרו לה לתקשר את מסריה ולהצליח.